

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Аржаанская средняя общеобразовательная школа
Пий-Хемского кожууна Республики Тыва

«РАСМОТРЕНО»
На заседании МО
Протокол № 1
от «14» августа 2024 г.
Тюлюш А.В.

«СОГЛАСОВАНО»
Зам. директора по УВР:
Шактар А.А.
Протокол № 1
от 18 августа 2024 г.

«УТВЕРЖДАЮ»
Директор школы:
А.Б. Байкара
Приказ № 108
от 18 августа 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по внеурочной деятельности «Төрзэн дылым-эртине байлаам»

ДЛЯ 7 КЛАССА
НА 2024/2025 УЧЕБНЫЙ ГОД

Составитель программы:
Ооржак Лариса Александровна,
I квалификационная категория.

АРЖААН, 2024 г.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

2022-2033 чылдар дургузунда Дээди Хуралдың Тыва Республиканың девискээринге төрөөн тыва дылды сайзырадып быжыглаары-биле холбашкан хемчеглерни барымдаалап, өөредилге планында тыва дыл шактарынга немей «Төрөөн дылым – эртинге байлаам» деп класстан дашкаар өөредилге эртемни киригген. Ук эртемге таарыштыр Национал школа хөгжүдөр институт 5-9 класстарга «Төрөөн дылым – эртинге байлаам» деп чижек программаны (улаштыр – «Программа») «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң чижек өөредилге программасынга» даянып, 5-7 класстарның «Тыва дыл», 8-9 класстарның «Тыва дыл» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдырган.

Чижек программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдырган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст.26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. №273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. №317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства и науки РФ от 17 декабря 2010 г. №1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. №1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. №462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. №2562 ФХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Россия Федерациязының өөредилге яамызының доктаалдары болгаш дужаалдары база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге 9-ку класска төрөөн тыва дыл эртемни чедимчелиг шингээдиригге таарымчалыг кылдыр бердинген «Төрөөн дылым – эртинге байлаам» деп класстан дашкаар өөредилге эртемни өөрениригге 34 шакты чижеглей кылган.

**Кол школага (5-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң
СОЛУГАЛАРЫ:**

- иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;

- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;

- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкиннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдиң алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түңнелдеринге** дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнелин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түңнелдеринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9, 10-11 класстарга):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижшири:

- кылыр дээн ажил-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажилды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередиб билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрээн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

5-9 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациязында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрээн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрээн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрээн дылдың киж-бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрээн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдиб алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын);

сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээди алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазыңга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Программаның кезээ	Тема	Шагы	Өөреникчиниңажыл-чорудулгазы	Кичээлдиң хевири	Өөрөдилгениң курлавырлары (парламалболгаш электроннугхевирде)	Шагы	
						План	Эрттирг
Кирилдекичээл	Тывадыл–тыва үндезин культураныңкол өзээ	1	Тываның сураглыг эртемденнериниң, чогаалчыларының төрөөн дыл дугайында бодалдарын солун-сеткүүлдерден сонуургап номчуур, радио-телевидение база социал четкилерден дыңнаар. Номчаан чүүлдеринге даянып, амгы үеде тыва дылдың байдалының дугайындасайгарылгалыгчугаага киржир	Кичээл- беседа, дискуссия	Өөрөдилгеному«Тыва дыл», 7 класс Солун-сеткүүлдер Радио-телевидение, социал четкилерден материалдар		
Морфология	Кылыгсөзүнге катаптаашкын	3	Кылыгсөзүнүңжур-утказыболгаш кол грамматиктиг демдектерин катаптаар. Кылыгсөзүнүңдугайындабилиглерин ханыладыр, оонуткалыг бөлүктөрин аңгылап билир. Чугаа кезектериниң иштинден чүве ады биле кылыг сөзү домактың кол өзөөн (чугула кежигүннерин) тургузуп турар эң чугулакезектердепбилир, домакка синтаксистигхүлээлгезин	Кичээл- катаптаашкын Кичээл- быжыглаашкын Практиктигкичээл	Өөрөдилгеному«Тыва дыл», 7 класс Мергежилгелерчыындызы		

	Кылыгсөзүнүн вид, залог хевирлеринин нарынайтырыгы		тайылбырлаар. Кылыгсөстөрүнүн тургузууна айы-биле (бөдүүн, нарын, составтыг) тодарадып билир. Кылыгсөзүнүн немелдеуткаилереди хевирлеринин (вид, залог), ылаңгыя залогтарның (болдуруушкун болгаш каттышкан) кожумактарыншын бижиир, домактардантывар. Оларның шын бижилгезинин нарын айтырыгларын башкынындузазы-биле сайгарар. Чугаалаар сорулгазына айы-биле кылыг сөстөрүн шын ажыглаар				
Чугаачорудулганы болгаш чугаа культуразы	<i>Чурук Шой – онзагайчурукчу</i> <i>Чурук-биле ажыл: Чурук Шой «Чаа амыдырал»</i>	2	Россияның чурукчулар эвилелинин кежигүнү, Тываның чогаалчылар эвилелинин даргазы Чурук Шойнун чогаадык чыажыл-ижилетаны жар. Дыңнадыглар белеткээр. Башкының белеткээнайтырыгларынга даянып, чурукту топтап көөр, ооң дугайында чугааның планын тургузаар,	Кичээл-таныжылга Чугаа сайзырадылганының кичээли	«Шой Чурук – воин цвета» (school1-library20.blogspot.com) «Знакомьтесь: Шой Чурук» (news/tuva/5177-shoy.html)		

			чуруккачогаадыгбижиир				
Морфология	Причастиелер болгаш	3	Кылыгсөзүнүңтускайхевирлери– причастиеболгашдеепричастие	Кичээл- быжыглаашкын Практиктигкичээ л	Өөредилгеному«Тыва дыл»,7 класс		

	<p>деепричастиелер– кылыг сөзүнүн тускай хевирлери</p> <p>Причастиелиг, деепричастиелиг бөлүглелдерге бижикдемдектери</p>	<p>дугайында билиглерин ханыладыр. Причастиелиг аягы атынар (эрткен үениң, келир үениң) болгаш эвээш аягы атынар (болгалак, болг у дег) хевирлерин ылгаар. Домакка синтаксистиг хүлээлгезин тодарады р. Деепричастиелиг хевирлерин (каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар) аңгылаар, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Причастие, деепричастиеден составт ыг кылыг сөзү тургузар.</p> <p>Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерге бижикдемдектериншы н салыр, сөзүглелден тывар, сайгарар, чугаазынга аягылаар</p>		<p>Мергежилгелер чыындызы</p>		
--	---	---	--	-----------------------------------	--	--

Морфология	Кылыг сөзүнүн наклонениелерини ң чугааның стильдериниңаай ы- биле ажыглалы	4	<p>Кылыгсөзүнүннаклонениелерин катаптаар,ооңхевирлерин(болуушк ун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар)аңгылаар,уткаларын тодарадыр.</p> <p>Тывадылдаүениилередирагаларны ң бирээзи – кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезиниңүелериниңуткалары н тодарадыр,таныпылгаар:эрткен үелер</p>	<p>Кичээл- быжыглаашкын</p> <p>Практиктигкичээ л</p>	<p>Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс</p> <p>Тоолдар,үлегердомактар, тывызыктар сөзүглелдери</p> <p>www.tuvancorpus.ru</p> <p><i>Башкыларга ажыглап болурнемелдематериал:</i></p>		
	Сөзүглел-билеажыл		<p>(шагдаэрткен,чоокта эрткен, барымдаалыг,бадыткалдыг);амгы үелер(тодаргайболгаштодаргайэвес); келир үе (болгалак келир үе). Наклонениелерниңстильдераайы- биле ажыглалын тодарадыр.</p> <p>Кылыгсөзүнүнморфологтуг сайгарылгазын кылыр. Кылыгсөзүнүнхевирлеринаасболга ш бижимел чугаага шын ажыглаар</p>	Ботажыл	<p>Ооржак Б.Ч. Временная систематувинскогоязыка . – М.:Языки славянской культуры, 2014. – 184 с.</p>		

Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Кылыг сөзү болгаш ооң тускай хевирлери темага билиглерхыналдаз ы: сагынгырлар- тывынгырлар мөөрейи</i>	1	Кылыгсөзүболгашооң тускай хевирлери – причастие, деепричастие дептемаларгауругларныңшиңгээди п алган билиглерин хынаар. Өөрөнгөн темаларынгахамаарышканбашкын ың тургусканы янзы-бүрү онаалгаларын күүседир, айтырыгларга харыылаар, бөлүктергедемнежипажылдаар	Кичээл-мөөрей			
Морфология	Наречиеболгашооң тургустунар аргалары	2	Наречиениңниитиутказыболгаш грамматиктиг демдектерин, синтаксистигхүлээлгелеринкатаптаар . Наречиениңтургустунарагаргаларын билир, оларныаасболгаш бижимел	Кичээл- быжыглаашкын	Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс	Тоолдар, үлегер домактар,	
	Наречиениң чүве адыболгашдемде к адындан ылгалы Сөзүглел-билеажыл		чугаагашын ажыглаар Наречиелерниңбөлүктеринангылап билир. Наречиеничүвеадыболгашдемдек адынданылгаар, наречиелеркирген үлегер домактар, тывызыктардан, тоолдар сөзүглелдеринден тывар, оларныңжур-дузазынтодарадыр	Практиктигки чээл	тывызыктар сөзүглелдерингедаяны р		

Морфология	Улустунаасчогаалы болгаш тыва чечен чогаалда өттүнүг сөстөрнүн ажыглалы	2	<p>Өттүнүг сөстөрнүн чугаага ужур-дузасы, уткалыг бөлүктөрүн каттаптар (ыыт-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир- дүрзү өттүнөр сөстөр, минни ишкин илередир сөстөр).</p> <p>Тывачоннун үндөз инкультуразы- биле өттүнүг сөстөр сырый холбаалыг деп билип таныжар.</p> <p>Улустунаасчогаалында (кожамыктар, тоолдар, тывызыктар), уруглар аас чогаалында (көгүдүглер: бөп-бөпдээн ышкаш уругларны кылаштадып өөрөдири) өттүнүг сөстөрнүн ажыглалын хайгаара ар, ужур-дузасын тодарадыр.</p> <p>Олар кижиниң сагыш-сеткилилер ээшкинин күштелдирер деп бодалга кээри.</p> <p>Хөөмей терминнери- биле өөрөнип таныжар (борбаңнадыр, эзеңгилээр: ритм тургузаргалар/ аъттың чоруунга</p>	<p>Кичээл- таныжылга</p> <p>Кичээл- демнежилге (сыгыт-хөөмей башкызы азыр ы башкызының киржилгези- биле эрттирип болур)</p>	<p>Уруглараас чогаалының чыындызы</p> <p>Мария Күжүгет «Өттүнчекшүлүк»</p> <p>Черлиг-оол Кууларның «Шораан» деп тоожу зундан эгелер («Эдер-Куй», «Агар-Элезин»,...)</p> <p>Каргыраа: https://youtu.be/3RFJAgIIUqQ Хөөмей: https://youtu.be/9IUUZ1LpwBk Сыгыт: https://youtu.be/8of4iE9RaL</p>		
------------	---	---	---	---	--	--	--

		<p>дөмейлепкаан).Борбаңнадыр(бирчүв е иштинде сугну тырыкыланып турар даажы /саарыгланган суг бир дашка деггеш дагжап турарынга дөмейлээни) Сураглыг сыгытчылар, хөөмейжилер дугайында номчуп таныжар. Сыгыт /сыгыртыр (бедик), хөөмей (ортааделегейниңчаяалгазы),каргы раа (Каргыраа сыннары, каргырткайнып турар адыг- мажаалайның үнүнге дөмейлээн/алдыыюрангахамааржыр) дээн ышкаш чоннуң тоолчургу чугааларын,өттүнүгсөстөркирген сөзүглелдерни тывар, номчуур, сайгарар, оларның утказын тайылбырлаар. Өттүнүг сөстөрниң дузазы- билесоставтыгкылыгсөстөрин тургузар. Өттүнүгсөстөрниаасболгашбижиме л чугаага ажыглаар</p>		<p>gЭзеңгил ээр: https://youtu.be/- 0yr7ZXhbwБор баңнадыр: https://youtu.be/CBzVIOju KzE</p>		
--	--	--	--	---	--	--

<p>Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы</p>	<p><i>Төлевилел тургузары: «Сыгыт- хөөмей– тыва чоннуң эртинези», «Улустуңаас чогаалындаөттүнү гсөстөрниң</i></p>	<p>1</p>	<p>Мурнундакичээлдеалганбилиглеринг е даянып,улустуң аас чогаалы болгаш тыва чечен чогаалда, сыгыт- хөөмейде өттүнүг сөстөрниң ажыглалының дугайындатөлевилелдернибөлүк тер аайы- билебелеткепкылыр,кичээлге ажылын камгалаар</p>	<p>Чугаа сайзырадылгаз ының кичээли</p>	<p>Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс Солун-сеткүүлдер Каргыраа: https://youtu.be/3RFJAgIIVqQ Хөөмей:</p>		
	<p><i>ажыглалы», «Тыва чечен чогаалда өттүнүгсөстөрни ң ажыглалы»</i></p>				<p>https://youtu.be/9IUUZ1LpwBk Сыгыт: https://youtu.be/8of4iE9RaLg Эзеңилээр: https://youtu.be/-0yr7ZXhbvw Борбаннадыр: https://youtu.be/CBzVI0juKzE</p>		

<p>Морфология</p> <p>Дузала лчугаа кезекте ри</p>	<p>Кижиниңмаг а- бодунуң кезектериниң аттарынданукталга н дузалал чугаа кезектери</p> <p>Дузалалаттарны ң көжүрген уткада ажылаттынары</p>	<p>2</p>	<p>Эдеринчилерниөскечугаа кезектеринденилгаарболгаш грамматиктигхүлээгелеринкатаптаар.</p> <p>Кижиниңмага- бодунуңкезектериниң аттарындан укталган дузалал чугаа кезектеринтывар.</p> <p>Дузалалаттарныңкөжүргенуткада ажылаттынганынтодарадыр.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ылгаар,оларнычугаагашынажыглаа р. Эдеринчилерболгашдузалалаттарн ың морфологтуг сайгарылгазын кылыр</p>	<p>Кичээл- быжыглаашкын</p> <p>Практиктигкичээ л</p>	<p>Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс</p> <p>Тоолдар,үлегердомактар, тывызыктар сөзүглелдери</p>		
<p>Дузалал чугаа кезектери</p>	<p>Домакка болгаш сөзүглелдедомактар</p>	<p>2</p>	<p>Сөзүглелденэвилелдернитывар, чагырыштырбасболгашчагырыштыр ар</p>	<p>Практиктигкичээ л</p>	<p>Өөредилгеному«Тыва</p>		

	<p>аразынга эвилелдерниңужу р- дузазы</p>	<p>эвилелдерни бөлүктөп ылгаар. Домак иштингеболгашсөзүглелдедомакт ар аразынгаэвилелдерниңужур- дузазын тодарадыр. Оларныаасболгашбижимелчугаага ажыглаар. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектерин шын хереглээр. Эвилелдерни шын бизиир. Эвилелдерниңморфологтут сайгарылгазынкылыр</p>	<p>(сөзүглел- билеажыл)</p>	<p>дыл»,7 класс Тоолдар,үлегердомактар, тывызыктар сөзүглелдери</p>		
--	---	---	---------------------------------	---	--	--

<p>Дузала лчугаа кезекте ри</p>	<p>Артынчыларболга ш оларның бөлүктери</p> <p>Кылыг сөзүнүн үелерин тургузарынга артынчыларн ың ужур- дузазаы</p>	<p>2</p>	<p>Сөзүглелденартынчыларнытывар, оларны утка аайы-биле (айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниңболгашылгаарын ың, даап бодаарының) бөлүктээр. Кылыг сөзүнүн үелерин тургузарынга-п-тыр (барымдаалыгэрткенүе),-жык/- чык чоп(бадыткалдыгэрткенүе),- а-дыр (амгы үе) артынчыларның ужур- дузазаы. Тывызыктар, үлегер домактарданартынчыларнытывар, оларның утказын тайылбырлаар. Дефистепбижиирартынчыларнышы н бижилгезин билир. Артынчыларнычугаагашынажыглаа р.</p> <p>Артынчыларныңморфоло гтуг сайгарылгазын кылыр</p>	<p>Кичээл- быжыглаашкын Практиктиг кичээл</p>	<p>Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс, Тоолдар,үлегердомактар, тывызыктар сөзүглелдери</p> <p><i>Башкыларга ажыглап болурнемелдематериал:</i></p> <p>Ооржак Б.Ч. Временная систематувинскогоязыка . – М.:Языки славянской культуры, 2014. – 184 с.</p>		
---	---	----------	---	---	--	--	--

<p>Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы</p>	<p><i>Чогаадыкчы бот ажыл (2 кезектен тургустунган: сөзүглел- билеажыл, тестилиг кезек)</i></p>	<p>1</p>	<p>Сөзүглелдиномчуур,ооңтемазын болгаш кол бодалын тодарадыр. Сөзүглелден дузалал чугаа кезектерин тывар,оларныңбөлүктеринтодарад ыр. Дузал чугаа кезектеринге алган билиглеринхынаарынгатестилерге харыылаар</p>	<p>Билиглерхыналда зы. Ботажыл</p>	<p>Сөзүглел,тест</p>		
<p>Морфология</p>	<p>Чугаагааянкиирер сөстөр</p>	<p>2</p>	<p>Чугаастилининбирдемдээсөзүглелд е аян сөстөрүн ажыглааны болур деп тодарадыр. Аян сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн (өөрээн, магадаан, муңгараан,кортканболгашөске-даа) аңгылап билир, бодунуң чугаазынга ажыглап, сагыш- сеткилин шын илередир. Аянсөстөрүнхөйажыглаанчогаалда р, сөзүглелдерден тывар, оларны аянныг номчуур. Рольдап номчуур. Аян сөстөрүнүнсөзүглелгеужур- дузазын тодарадыр, сайгарар</p>	<p>Кичээл- быжыглаашкын Практиктиг кичээл</p>	<p>Өөредилгеному«Тыв а дыл», 7 класс, Сөзүглелдер: С. А. Сарыг-оол «Аңгыр- оолдунтоожузу»(«Эрги н кырында» дээш о.ө эгелернибашкыбод у шилип алыр)</p>		

Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы	Сөзүглел-билеажыл	2	Сөзүглелдерниңянзыларынылгаар: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглел-биле ажилдаар. Сөзүглелдияанныгномчуур. Сөзүглелдинтемазынболгашкол бодалынтодарадыр.	Практиктигки чээл	Өөредилгеному«Тыва дыл», 7 класс, Сөзүглел		
			Сөзүглелгеплантургузар,ооң кезектеринхарылзаалыгкылдыр тургузар.Утказынчугаалаар.				
Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Чогаадыг-чурумал</i>	1	Мурнунда кичээлдерде сайгарып тургансөзүглелингедаянып,чогаады г бижиир	Чугаа сайзырадылгаз ының кичээли			
Чугаачоруд улгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Чылдургузунд аөөрөнгөн темаларынга олимпиада</i>	2	Олимпиаданыңонаалгаларынкүүседи р, чыл дургузунда өөрөнгөн темаларынгабилиинхынаар	Хыналдакичээл	Олимпиданыңонаалгазын уругларның билииниң деңнелиниң аайы-биле башкыбодутургузупалыр		
	<i>Туңнелкичээ л.Ажылдарн ың сайгарылгаз ы, частырыглар- билеажыл</i>	1	Олимпиада ажилдарының сайгарылгазы,частырыглар-биле ажылдаар,дүрүмнерникаптаар. Чаа өөредилге чылынче угланыышкынныгсорулгаларны тургузуп салыр	Кичээл- катаптаашкын			

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

Чаңгыс авторлуг номнар

Доржу М.Д. Бай-Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. Кызыл: ТывНУЧ, 2002. – 170 ар.

Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. Кызыл, 2002. – 267 ар.

Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл: ТывНУЧ, 1987. – 58 ар.

Сувандии Н.Д. Тыва дылдың практикунга мергежилгелер чыындызы. – Кызыл: ТывНУЧ, 2003. – 151 ар.

Ийи болгаш оон-даа хөй авторлуг номнар

Доржу М.Ч., Бичелдей К.Б. Тыва чугаа культуразының чугула айтырыглары. Кызыл, ТывНУЧ, 1989. – 24 ар.

Монгуш Д.А., Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. 5-9 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 150 ар.

Ойдан-оол А.К. Ооржак М.Ч. Ооржак С.-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы. – Кызыл, 2003. – 245 ар.

Ойдан-оол А.К. Тадар-оол С.К. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. Кызыл: ТывНУЧ, 2004. – 171 ар.

Словарьлар:

А.Пальмбах, Л.Чадамба, С.Сарыг-оол. Орус-тыва словарь. – Москва, 1953. – 703 ар.

Делгер-оол А.К., Дирчин Б.Д. Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Новосибирск: Наука, 2011. – 795 ар.

Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. – Москва: Русский язык, 1980. – 319 ар.

Монгуш Д.Б. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл, 1967. 422 ар.

Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М:ООО «ИТИ Технологии», 2008. – 944 стр.

Ондар Б.К.Топонимический словарь Тувы. – Кызыл: ТКИ, 2007. – 550 ар.

Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. Кызыл, 1976.

База ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;

- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар таблицалар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

АУДИОВИДЕО БИЖИДИЛГЕЛЕР

Г.Д.Сундуй, Шаалы А.С. Улусчу ужурлар. 5-6 класс (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө). Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының өөредилге методиктиг чөвүлели чөпшээрээн. Кызыл – 2008.

ИНТЕРНЕТ КУРЛАВЫРЫ

www.tuva.asia

www.tuvaonline.ru

tigi.tuva.ru

uryanhayn.com

tuvacheleesh.ru

tuvadyl.ru

tosertine.tuva.ru